
UDK 09:811.124 '36](497.6Fojnica)

811.124 '36:09](497.6Fojnica)

272-789.32(497.6)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 10. XII. 2010.

LUCIANA BOBAN

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

FOJNIČKI RUKOPIS LATINSKE GRAMATIKE

Sažetak

Rukopis latinske gramatike, koji se čuva u franjevačkoj knjižnici u Fojnici pod brojem 18, ima 188 nenumeriranih stranica (94 lista), dimenzija 18 x 13,50 cm. Iako nema sačuvane ni početne stranice niti naznake završetka, njegov se sadržaj može analizirati kao zaokružena cjelina. Osim vrlo kratkoga predgovora ima osam poglavlja koja odgovaraju pojedinim vrstama riječi, odnosno „dilovima govorenja“ (partes orationis). Preostali dio Rukopisa tvore pravila, većim dijelom sintaktička, te praktične upute za uporabu pojedinih vrsta riječi, posebno imenica, glagola i pridjeva. Valja napomenuti da Rukopis vjerojatno nije autograf, nego prijepis ili zapisivanje nekoga učenika onoga što je autor kao lektor (nastavnik) diktirao. U Rukopisu nema navoda ni o vremenu nastanka ni o autoru pa se postavlja pitanje autorstva. Kao mogući autori najviše se spominju fra Marijan Jakovljević i fra Stjepan Marijanović. Iako Rukopis sadrži neka poglavlja identična gramatici fra Stjepana Marijanovića, teza o njegovu autorstvu odbačena je analizom grafije Rukopisa i nekih kategorijalnih definicija koje se razlikuju u Rukopisu i Marijanovićevoj gramatici.

Ključne riječi: Fojnički rukopis, autorstvo, fra Stjepan Marijanović, fra Marijan Jakovljević.

Uvod

Od dolaska u Bosnu franjevci su neprestano nastojali obrazovati i prosvijetliti što širi krug ljudi te ga učiniti korisnima i okolini i sebi. Dokaz su tomu izvorna i prepisivana djela koja možemo naći u samostanima, a koja su u oskudici knjiga služila kao udžbenici i priručnici novcima i studentima. Zavidnu razinu svijesti pokazali su franjevci kada su uočili potrebu, odnosno nuždu sastavljana gramatike latinskoga jezika na hrvatskome jeziku. Time su postali tvorci terminologije i vrsni metodičari, a njihova djela na određen način daju i uvid u razvoj hrvatskoga jezika. Osim poznatih tiskanih gramatika, kao što su Babićeva, Šitovićeva, Jurinova, Marijanovićeva, Matićeva, Kunićeva i Kraljevićeva, ostale su sačuvane i gramatike u rukopisu. Te gramatike svjedoče o trajnome održavanju nastave u franjevačkim samostanima, ali i općenito o načinu djelovanja i funkcioniranja pojedinoga samostana, uza sve teškoće koje su teretile franjevačku provinciju u vrijeme turske vlasti.

Rukopis latinske gramatike, koji je predmetom ovoga rada, ostao je do danas relativno nepoznat i neproučen. Nalazi se u franjevačkoj knjižnici u Fojnici. Važan je zbog svoje grafije, ortografije, gramatičke terminologije, kategorijalnih definicija i vokabulara. U Rukopisu nema navoda o autoru pa se postavlja pitanje autorstva. Kao mogući autori navode se fra Marijan Jakovljević i fra Stjepan Marijanović zato što Rukopis sadrži neka poglavlja identična gramatici fra Stjepana Marijanovića. Analizom grafije, terminologije, kategorijalnih definicija i koncipiranja gradiva Rukopisa (uzimajući u obzir i životopis fra Stjepana Marijanovića) u ovome se članku iznose argumenti u prilog tezi da Stjepan Marijanović nije autor ovoga Rukopisa te da između njegove gramatike i Rukopisa postoji snažna međuovisnost.

1. Karakteristike rukopisa

Rukopis latinske gramatike, koji se čuva u franjevačkoj knjižnici u Fojnici pod brojem 18, ima 188 nenumeriranih stranica (94 lista), dimenzija 18 x 13,50 cm. Iako nema sačuvane ni početne stranice niti naznake završetka (što upućuje na to da gramatika nije dovršena), njegov

se sadržaj može analizirati kao zaokružena cjelina. Sastavljen je u obliku pitanja i odgovora. Osim vrlo kratkoga predgovora („Introductio – Uvogegne“) ima osam poglavlja koja odgovaraju pojedinim vrstama riječi ili, kako se u latinskim gramatikama običavalo nazivati, „dilovima govorenja“ (*partes orationis*). Preostali dio Rukopisa tvore pravila, većim dijelom sintaktička, te praktične upute za uporabu pojedinih vrsta riječi, posebno imenica, glagola i pridjeva (usp. Hrkać, 2001., 171).¹ Valja napomenuti da Rukopis vjerojatno nije autograf, nego prijepis ili zapisivanje nekoga učenika onoga što je autor kao lektor (nastavnik) diktirao.²

1.1. Sadržaj Rukopisa

Prema sadržaju Rukopis pripada skupini Grigelyjevih preradbâ.³ Ta preradba mogla je biti izravna od Grigelyja, ali i neizravna preko Marijanovića. Osim vrlo kratkoga predgovora („Introductio – Uvogegne“), Rukopis se sastoji od sljedećih poglavlja:

- „parvi dio govorenja (nomen – ime)“ – o podjeli i karakteristikama imenica i pridjeva, deklinaciji s osobitostima, deklinaciji grčkih imenica, komparaciji pridjeva te tvorbi deminutiva

-
- 1 Hrkać donosi skraćeni tekst Rukopisa u zborniku *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini – jučer i danas* (2001.) navodeći teoretsko izlaganje u cijelosti te dijelove rječnika koji su znakoviti za filološka proučavanja (usp. Hrkać, 2001., 171-225).
  - 2 Budući da je Rukopis namijenjen pripranicima franjevačkoga reda koji su stanovali u samostanu gdje su i pohađali nastavu, nužno je opisati ustroj samostanskih škola u Provinciji Bosni Srebrenoj u to doba (XIX. stoljeće). U tim se školama, između ostaloga, posebna pozornost posvećivala matematici i katekizmu, a ponajviše latinskomu jeziku. Naime kandidati su bili primani s navršenih trinaest godina života. U prvoj godini (u godini opismenjivanja) učili su čitati i pisati latinicu i bosanicu te su učenici bili nazivani *normalistae* ili *initiantes*. U drugoj su se godini učile osnove latinske gramatike, glavna poglavlja katekizma i uvodni pojmovi aritmetike (*principistae*), u trećoj godini predavala se latinska gramatika i prelazilo se na čitanje i tumačenje laganijih štiva na latinskome jeziku (*grammatistae*), u četvrtoj godini učila se latinska sintaksa i uvodilo se čitanje latinskih autora (*sintaxistae*), a u petoj godini dolazile su složene rečenice, pisanje pisama i priča, retorika, prozodija te primjeri iz književnosti (*rhetores*). Poslije su išli u novicijat gdje su svakoga dana nekoliko sati međusobno morali komunicirati samo na latinskome jeziku da bi se što bolje pripravili za trogodišnji studij filozofije i četverogodišnji studij teologije koji su pohađali izvan Provincije i gdje su predavanja i udžbenici bili na latinskome jeziku (usp. Pavić, 1983., 78-98).
  - 3 GRIGELY, JOZSEF (1808.) *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum, Budae*.

- „drugi dio govoregna (pronomen – zaime)“ – o podjeli zamjenica
- „treći dio govoregna (verbum, illiti rič)“ – o podjeli i karakteristikama glagola, konjugaciji, glagolu *sum, esse, fui*, tvorbi glagolskih oblika te o glagolu *eo, ire, ii, itum*
- „četvrti dio govoregna (participium, illiti dionstvo)“ – o podjeli, tvorbi i deklinaciji participa
- „peti dio govoregna (praepositio, illiti pristavak)“ – o podjeli prijedloga (s ak. i abl.), uz kratka pravila i primjere uporabe
- „šesti dio govoregna (adverbium illiti priričak)“ – o podjeli priloga, uz upute za uporabu i komparaciju priloga
- „sedmi dio govoregna (interjectio, illiti megiumetak)“ – o podjeli usklika
- „osmi dio govoregna (conjunctio, illiti sastavak)“ – o podjeli veznika, uz pravila njihove uporabe
- „četрнаest Naredba svarhu Slagagna“ – o: I. slaganju predikata i subjekta, II. akuzativu s infinitivom, III. dvama nominativima, IV. objektu u akuzativu, V. vršitelju radnje u ablativu uz predikat u pasivu, VI. slaganju imenice s atributom ili apozicijom, VII. posesivnom genitivu, VIII. slaganju zamjenica i participa s imenicom u rodu, broju i padežu, IX. slaganju relativnih zamjenica s imenicom, X. padežima uz određene prijedloge, XI. sintaksi dativa, XII. ablativu vremena, XIII. sintaksi ablativa, XIV. uporabi gerunda, supina i participa
- „Nadostavah od vlastiti imena mista“ – o uporabi imena mjesta bez prijedloga
- „Od Infinita“ – o glagolima koji traže infinitiv
- „Naredbe za poznavat plemena Imena“ – o prirodnome i gramatičkome rodu imenica te o razlikovanju rodova prema nastavcima u nominativu (*-a, -e, -i, -o, -io, -u, -c, -d, -l, -t, -um, -an, -in, -on, -en, -ar, -er, -or, -ur, -as, -es, -is, -os, -us, -bs, -ls, -ms, -ns, -ps, -rs, -x, -ax, -ex*) s primjerima

- „Vershi od Perfecta i Supina“ – o glagolima koji imaju i koji nemaju perfekta i supina
- „Parvi Conjugation“ – o tvorbi glagolskih oblika prve konjugacije, uz prilično dugačak popis glagola prve konjugacije
- „Riçi Drugogh Conjugationa“ – o tvorbi glagolskih oblika druge konjugacije, gdje su istaknuti glagoli na *-veo*, te naveden prilično dugačak popis glagola druge konjugacije
- „Riçi Trechegh Conjugationa“ – o tvorbi glagolskih oblika treće konjugacije i podjela glagola prema završetcima u prezentu (*-io, -uo, -bo, -co, -sco, -do, -go, -guo, -ho, -lo, -mo, -no, -po, -quo, -ro, -so, -to, -vo, -xo*), uz više glagola iz svake skupine
- „Riçi četvartogh Conjugationa“ – o tvorbi glagolskih oblika četvrte konjugacije, uz prilično dugačak popis glagola te konjugacije
- „Riçi Deponente“ – o tvorbi glagolskih oblika deponentnih glagola, uz popis tih glagola
- „Riçi Impersonale“ – popis bezličnih glagola
- „Izvogegne Imena substantivi iz Riçi“; „Izvogegne Substantiva iz imena Adjectivi“; „Način za obratit activu Constructiu na Passivu“; „Način za obratit passivu Constructiu na activu“; „Način za ispustit riç Debeo“; „Način za ispustit Coniunctiu Quod“; „Način za ispustit relativ qui, quae, quod“; „Od Gerundia“; „Promina Gerundia“; „Od Supina na um“; „Od Supina na u“; „Vocabule garçke uzete u jezik latinski“⁴

Međutim, govoreći o Rukopisu kao cjelini, teško je reći da je to gramatika u pravome smislu te riječi. Po svemu sudeći, ona je više bila dopuna već formiranim gramatičkim udžbenicima (Babić, Šitović, Jurin), i to kao dopuna gramatičkoga gradiva za početnike. Usto je važno reći da se ona kao dopuna prilično razlikuje od gramatike fra Ambroza Matića

4 Rukopis i u rasporedu poglavlja prilično slijedi Marijanovićevu gramatiku, iako u skraćenu obliku. Tako i Marijanović navodi naslove, npr. „Poglavje pärvo. Strana I. govorenja“, „Appendix. De nominibus Locorum = Od imena ‘Mista’“, „De Praeteritis et Supinis Verborum Versus Memoriales“, „Način Activ okrenut na Passiv“, „Način ostaviti riç Debeo“, „Način ostavit coniunctiu Quod“ i dr.

koja je bila zamišljena kao dopuna Marijanovićevoj: Matićeva gramatika izričito naglašava svoju namjenu te je čitav njezin sadržaj tomu podređen – sažeto izrečena pravila uz primjere.⁵ S druge strane Rukopis nema naznake početka ni završetka te tako nema ni autorova izjašnjavanja o njegovoj namjeni, dok njezin sadržaj često nije ni dosljedan ni upotpunjen primjerima. Važno obilježje Rukopisa jest hrvatski jezik na kojemu su u obliku pitanja i odgovora⁶ iznesena pravila o „osam dila govore-

5 Desetak godina nakon što je prvi put tiskana Grigelyjeva gramatika latinskoga jezika, pod punim naslovom *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et anexarum provinciarum* (1809.), zaredale su preradbe toga udžbenika na hrvatskome jeziku te se praksa prerađivanja nastavila sve do pedesetih godina XIX. stoljeća (do Thurnove reorganizacije gimnazija). U krajevima što su bili pod krunom sv. Stjepana Grigelyjeva je gramatika, unatoč preradbama, ostala propisana školska knjiga pa su se ustvari priređivali samo pojedini dijelovi Grigelyjeva udžbenika, napose oni koji su bili određeni za početnika. U Bosni i Hercegovini, gdje nije sezala vlast ugarskoga namjesničkog vijeća, preradbe su potpuno istisnule izvornik te se prerađivačka praksa zadržala desetak godina duže nego u Hrvatskoj. Ona je bila i više nego potrebna zato što je latinski jezik bio jedan od važnijih predmeta u samostanskim školama. Od bosanskih franjevaca prvi je Grigelyja preradio fra Stjepan Marijanović, a za njim su slijedili fra Ambroz Matić, fra Filip Kunić te franjevac hercegovačke provincije fra Anđeo Kraljević. Marijanovićeve dvije preradbe proizišle su izravno iz Grigelyja, Matić i Kunić su se uz Grigelyja oslanjali i na Marijanovića, a Kraljević se više služio Marijanovićem i Kunićem nego Grigelyjevim izvornikom služeći se i jednom Alvaresovom preradbom koja se razlikuje od Grigelyjeve. S druge strane Marijanovićeve prethodnici, pisci latinsko-hrvatskih gramatika, fra Toma Babić, fra Lovro Šitović, fra Josip Jurin i Franjo Appendini, čine posebnu skupinu autora čije su gramatike rađene po ugledu na gramatiku Emmanuela Alvaresa *De institutione grammatica libri tres, Parisiis 1572*, oslanjajući se i na druge gramatike, ponajviše talijanske (usp. Dukat, 1908., 11-15). Autoru Rukopisa sigurno nije bila nepoznata, uz ostale, ni gramatika Bartola Kašića *Institutionum linguae Illyricae libri duo*, kao ni gramatika talijanskoga leksikografa, isusovca Jakova Mikalje koji je pastoralno djelovao na Balkanu i napisao veliko djelo *Blago jezika slovinskoga illi Slovník u komu izgovarajuse rječi slovinske Latinski, i Diački - Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum In quo verba Illyrica Italice, et Latine redduntur, Laureti, 1649. Grammatika talijanska u kratho, na kraju, a sprijeda na 46 stranica stojik za naučitti latinski jezik*. Unatoč drukčijemu predlošku kao modelu po kojemu su sastavljane gramatike, „ne-Grigelyjeve preradbe“ kao udžbenici franjevačkih sjemeništa prirodno su utjecale i jedna na drugu i na gramatike rađene po Grigelyju. Uzimajući u obzir takvu interakciju, ni Fojnički se rukopis ne može promatrati drukčije nego u odnosu s tim gramatikama (usp. Bilić, 2008., 173-185).

6 Oblik dijaloga preuzeo je Marijanović od Grigelyja, a taj dijaloški oblik imaju i Babićeva, Jurinova i Kraljevićeva gramatika, iako su njihove gramatike rađene po drugome predlošku. Dijalog je u starim gramatikama inače imao svrhu „učenja napamet“ osnovnih definicija i podjela pa bi se moglo zaključiti da je forma dijaloga zastarjela sukladno zastarijevanju i same metode „učenja napamet“. Međutim forma dijaloga ostavština je stare antičke i srednjovjekovne tradicije koja je pomoću nje na neki način oživljavala dijalog između nastavnika

nja“ (često bez definicije), što bi moglo upućivati na njegov „lokalni“ karakter – Rukopis je mogao biti napisan točno za određeni razred, bez pretenzija da se ostavi u nasljedstvo budućim naraštajima, a pogotovo bez nakane službenoga objavljivanja uz dopuštenje Provincije. Važno je to što Rukopis nema dvije razine gramatike – tekst upućen učenicima i tekst upućen predavačima – što je inače bitno obilježje franjevačkih gramatika toga doba.

1.2. Grafija Rukopisa

Grafija Rukopisa nedosljedna je i pokazuje koliko je ozbiljna standardizacija tada bila daleko. Ona nedvojbeno upućuje na nekoga tko je morao biti školovan u Italiji te može pripomoći pri rješavanju dvojbe oko autorstva Rukopisa.⁷ Osobito se to vidi po pisanju fonema *lj* i *nj*, koji se u Rukopisu dosljedno bilježe kao *gl* (ili *gli*) i *gn*, primjerice: *učinintegh*, *razstavglegne*, *sumglia*, *kgliuse*, *pogliubglegne*, *xarvagn*, *smuchegne*. Marijanović foneme *lj* i *nj* piše onako kako se oni pišu i danas. Slično je također s povremenim pisanjem *chi* za fonem *ć* (primjerice: *vrichia*, *klischia*, *hochiu*, *riç mislechia*, *misto od utoçischia*). Autor Rukopisa slogotvorno *r* dosljedno bilježi kao *ar*, primjerice: *sarçba*, *varsta*, *darxava* i sl. S druge strane Marijanović slogotvorno *r* bilježi kao *är*, primjerice: *pärst*, *särce*, *pärvi* (smatrao je da nije dobro pisati *ar* zbor primjera tipa *marva* : *mrva*). Marijanović se toga pravila pridržava u većini slučajeva (primjerice: *pärst*, *särce*, *pärvi*), iako ne posve dosljedno, pa i u njega na-

---

i učenika te se moraju uzeti u obzir i činjenice da su upravo ti dijalozi mogli predstavljati svojevrsne konverzacijske vježbe, i to ispunjene didaktičkim sadržajem. U latinskome jeziku, po mnogočemu posebnome, te konverzacijske vježbe sigurno su u nedostatku stvarnih svakodnevnih sugovornika bile i više nego dobrodošle. Usporedbe radi, grčki filozof Platon smatrao je da dijalog više vrijedi od ostalih pisanih forma jezika jer je najbliže živoj riječi koja po njemu jedina vrijedi (jer samu sebe može „braniti“). Gramatike pisane dijalogom na neki način ruše prepreke između *jezika* i *govora*, posebno gramatike stranoga jezika pisane tim istim stranim jezikom, kao što je primjerice među franjevačkim gramatikama slučaj s Marijanovićevom *Syntaxis*.

7 U vezi s pretpostavkama da bi autor Rukopisa mogao biti fra Stjepan Marijanović važno je naglasiti da je Marijanović vrijeme između 1810. i 1817. godine proveo na školovanju u Mađarskoj; u Rim je samo putovao u dvama navratima, i to kasnije, 1840. i 1842., kako bi branio prava Provincije u vrijeme Barišičeve afere.

lazimo različite načine bilježenja slogotvornog *r* (primjerice: *berz*, *der-vo*, *karpam*, *czarnilo*). Grafija Marijanovićeve gramatike inače je osjetno dosljednija od grafije Rukopisa, a i „bliža“ je današnjemu pravopisu. Razlog tomu možemo tražiti u predgovoru Marijanovićeve gramatike gdje je neka pravopisna pravila iznio fra Andrija Kujundžić (usp. Marijanović, 1822., XI-XII). U ostalim elementima grafija Rukopisa uglavnom je podudarna s Marijanovićevom (fonem *č* bilježi se kao *ç*, *ž* kao *x*, *ć* kao *ch*⁸ i *c* kao *cz*⁹), ali s tim da ima još nekih (uglavnom manjih) razlika. Tako Marijanović dosljedno piše *sh* za fonem *š*, a Rukopis nešto češće piše *sc* (primjerice: *kaisc*, *mesctar*, *rabosc*, *sctap*) negoli *sh* (primjerice: *dusha*, *izkushagne*, *beshika*, *çarshia*)¹⁰. Fonem *g* bilježi se kao digraf *gh* ako se nalazi ispred prednjih samoglasnika (primjerice: *kgnighe*, *noghe*, *drughi*), s tim da se u Rukopisu taj digraf često bilježi i na kraju riječi (primjerice: *okruggh*, *biligh*, *gvozdotegh*), čega u Marijanovića nema. Ako je grafem *g* ispred prednjih samoglasnika, predstavlja znak za fonem *đ*, npr. *xegia*, *gerdan*, *dogagia*, *s'naslagegnem*, inače se *đ* piše kao *gj* (npr. *megjuse*). U Rukopisu se grafemom *g* piše i fonem *dž*, barem u orijentalizmima, primjerice: *çumurgia*, *hangia*, *penger*, *singir* i sl. (fonem *dž* Marijanović inače bilježi digrafom *cx*). Oba autora rabe udvajanje suglasnika (geminate) kada žele naglasiti kratki slog (npr. Rukopis: *uffagne*, *shakka*, *kollo*, *silla*, *vunna*, *brimme*, *harrac*, Marijanović: *sassnem*, *dillo*, *pille*, *sobba*, *sjenna*).

1.3. Gramatička terminologija

Gramatička terminologija Rukopisa nema većih razlika u odnosu na ostale franjevačke gramatike, posebice u temeljnome gramatičkom nazivlju (usp. Pranjković, 2000., 131-139). Nazivlje Rukopisa dubletno je:

8 U Rukopisu se bilježi i kao *chi*.

9 U Rukopisu se svako *c* bilježi kao *cz* (primjerice: *cziv*, *krivicza*), dok Marijanović taj fonem ispred prednjih samoglasnika bilježi kao *c* (npr. *särce*), a kao *cz* ispred ostalih (npr. *särcza*).

10 U grafiji slavonskoga tipa digraf *sh* umjesto *sc* za fonem *š* počeo je pisati M. A. Relković u svojoj gramatici kako bi razlikovao primjere tipa *dva kosca* i *dva koša - kosca, kosha* (usp. Pranjković, 1985., 100). Prije toga u slavonskome se tipu latiničke grafije, koji su utemeljili Stjepan Vilov i Jeronim Lipovčić, taj fonem označavao digrafom *ss* (usp. Vončina, 1984., 464-467).

neki su nazivi preuzeti iz latinskoga kao internacionalizmi, a drugi su izvedeni iz hrvatskoga jezika slavenskim jezičnim sredstvima.¹¹ Najveći je broj gramatičkih termina zajednički i Rukopisu i Marijanoviću. Tu su ponajprije nazivi za vrste riječi: *ime* (imenska riječ), *ime bivstveno* (imenica), *ime nazivajuće*¹² (opća imenica), *ime prilagajuće* (pridjev), *ime brojljivo* (broj), *zaim* i/ili *zaimenak* (zamjenica)¹³, *rič* (glagol), *di-onstvo* (particip), *pristavak* (prijedlog), *priričak* (prilog), *međumetak* (usklik), *sastavak* (veznik). Isti su uglavnom i nazivi pojedinih gramatičkih kategorija, npr. *kaž* i/ili *upadak*¹⁴ (padež), *kip* (lice), *broj jednostruki* i *većostruki* (jedinina i množina), *pleme* (rod), *glas* (glagolsko stanje), *vrime*, *način* itd. Ne razlikuju se uglavnom ni nazivi za pojedine padeže: *imenujući*, *porađajući*, *dajući*, *osvađajući*, *zovući*, *odnoseći* (ablativ)¹⁵. Zajednički su također i nazivi za pojedina glagolska vremena: *sadanje*, *prošasto nesvršeno*, *prošasto svršeno*, *došasto*, a slično je i s načinima: *ukazujući* (indikativ), *zapovidajući* (imperativ), *sastavljajući* (konjunktiv), *nesvršeni* (infinitiv). Nešto razlika ima u nazivima za tipove glagola. I u Marijanovića (dalje u tekstu: M) i u Rukopisu (dalje u tekstu: R) lični se glagoli nazivaju *kipljivim*, ali je aktivni glagol *rič činljiva* (M) odnosno *rič čineća* (R), pasivni *rič trpljiva* (M) odnosno *trpeća* (R), deponentni je glagol *rič pomanjkajuća* (M) odnosno *deponenta* (R), učestali *rič učestljiva* (M) odnosno *česteća* (R). Slično je i sa zamjenicama: osobne su zamjenice *zamjenci poglaviti* (M) odnosno *prvostojni* (R), posvojne *zamjenci izvodljivi* (M) odnosno *izvedeni* (R), relativne *prinosljivi* (M) odnosno *prinoseći* (R).¹⁶

Među vrstama „sastavaka“ (tj. veznika) isti su samo nazivi za rastavne i uzročne veznike: *sastavci rastavljajući* i *uzrokljivi*. Sastavni se u M nazivaju *sastavljajućim*, a u R *vežućim*, suprotni *suprotivnim* (M) odno-

11 „Pokazuje se da to današnje stanje ima duboke povijesne korijene. Oni konačno sežu do temeljne književne dvojezičnosti karakteristične za hrvatsku književnu kulturu od prvih njezinih početaka.“ (Katičić, 2002., 12)

12 Gramatički nazivi ovdje su ortografski osuvremenjeni.

13 U Rukopisu se nalazi oboje, a u Marijanovića samo *zaimenak*.

14 U Rukopisu se rabe termini *kaž* ili *upadak*. Marijanović za jedninu rabi *upadak* ili *casus*, a za množinu *kažovi*.

15 Taj padež Marijanović još naziva i *odnimajućim*.

16 Pokazne su zamjenice u M *zaimenci ukazujući*, a u R se ne spominju.

sno *protivećim* (R), zaključni *dokončavajućim* (M) odnosno *skupljajućim* (R). U M nalazimo i *ugovornjive* (pogodbene) *sastavke* kojih u R nema. S druge strane u R se spominju *zapostavljajući* (tj. postpozitivni, npr. *que, quoque, autem* i sl.), a u M se ne spominju. Među nazivima za (semantičke) tipove priloga (priričaka) ima istih, primjerice: *priričci potvrđenja* (*confirmandi*), *sumljenja* (*dubitandi*), *željenja* (*optandi*), *pitanja* (*interrogandi*), *broja, vrimena* i *mista*, ali ima i ponešto različitih. Tako u M nalazimo *priričke zanikajuće, skupljajuće* (*congregandi*), *ponukovanja* (*hortandi*), dok su u R to *priričci zanikanja, skupljanja* i *nukovanja*. Zamjećuje se također složenija klasifikacija priloga u R jer se ondje nalaze i *priričci događaja* (*eventus*), *kolikoće* i *zvanja*, koji se u M ne spominju. Nešto slično može se reći i za nazive pojedinih tipova usklika. Tako u M nalazimo *međumetke veselja, žalosti, čuda, ismijanja* i *odbaćenja*, a u R *čuđenja, žaljenja, zavikanja, pofale, smijanja* i *nukovanja*.¹⁷ Treba napomenuti da se u R nalaze i neki vrlo zanimljivi gramatički nazivi kojih nema u M. To osobito vrijedi za nazive stupnjeva komparacije (ili u R: *skalina od komaranja*); pozitiv se naime naziva *postavljajući*, komparativ *prilikujući*, a superlativ *nadvisujući* (*skalin od komaranja*).¹⁸

Zanimljivo je da se u *Pregledu srpskohrvatske gramatičke terminologije* klasičnoga filologa Tome Maretića (1932.) ne nalaze neki gramatički termini iz Rukopisa; zabilježeni su samo sljedeći: broj (numerus), jednostruki i večestruki, članak, dionstvo, ime (vlastito), međumetak, način (nesvršeni, zapovidajući), osvađajući (padež), pleme, prigibanje, priričak (prirječak), riječ (glagol), sastavak (suprotivni), trpljiv, vrijeme (sadašnje, prošasto, došasto), zaimenak. Jednako tako se u Simeonovu *Enciklopedijskome rječniku lingvističkih naziva* (1969.), u kojemu se on uglavnom drži Tome Maretića, ne nalaze termini: glas (glagolsko stanje), ime bivstveno (nazivajuće, prilagajuće, pomanjkajuće), kip, istočaj,

17 Termini koje autor Rukopisa ne uzima od Marijanovića preuzeti su iz drugih franjevačkih gramatika. Šitović primjerice od veznika navodi: „vezajući ili sastavljajući“, „protiveći“, „skupljajući, ili iznoseći, ili razložiti“, a od priloga: „zanikanja“, „nukovanja“, „skupljenja“, „događaja“, „kolikojstva“ (usp. Šitović, 1713., 128-135). Babić, između ostalih, navodi veznike: „vezajuće, illi sastavljajuće“, „protiveće“, „skupljajući, illi iznoseći, illi razložiti“, a od priloga: „zanikanja“, „nukovanja“, „skupljenja“, „kolikojstva“ (usp. Babić, 1745., 183-191).

18 Nijedan od tih naziva nije zabilježen u Simeonovu *Enciklopedijskome rječniku lingvističkih naziva*.

upadak (imenujući, porađajuće, dajući, osvađajući, zovući, odnimajući ili odnoseći) itd. (usp. Pranjković, 2000., 138-139). Te činjenice dodatno govore u prilog nužnosti ponovnog pogleda u franjevačku jezikoslovnju (rukopisnu) baštinu koja može biti vrijedan izvor spoznaja o razvoju hrvatskoga jezika i poimanja jezičnih/gramatičkih pojavnosti.

1.4. Kategorijalne definicije

Pretpostavka da bi autor Rukopisa mogao biti fra Stjepan Marijanović uvjetovana je (između ostaloga) istim i/ili znakovito sličnim definicijama njegove gramatike i Rukopisa. I jedna i druga gramatika, kao i njihov predložak *Institutiones Grammaticae* Jozsefa Grigelya, pisane su u obliku pitanja i odgovora. Ista je primjerice definicija latinske gramatike: „zanat dobro latinski shtit, pisat, razumit, i govorit“¹⁹, definicija imena: „Ime jest ono, s’kojimse koja stvar izgovara, i imenuje, ol njezina vlastitost ukazuje“, definicija imenice: „ono koje po sebi moxe stajat, i kakose izgovori, razumiese, nitje potribe, damuse shto priloxi“, definicija vlastite imenice: „ono koje jednoj stvari negdaje dano n. p. *Jozip, Ivan, Saraevo*“ te definicija opće imenice („imena nazivajućeg“): „ono koje mlogim stvarma dajese, jersu prilične megjuse n.p. *Fluvius* rieka, *Urbs Varosh*“ itd.

Navedene definicije (koje su uglavnom sa samoga početka Rukopisa) mogu navesti na zaključak da je Rukopis jednostavno prepisana Marijanovićeve gramatika, s nekim manjim, uglavnom pravopisnim razlikama (tim više što su često i primjeri posve isti, kao npr. *Jozip, Ivan* i *Saraevo* uz definiciju vlastite imenice). Međutim kako Rukopis dalje odmiče, lako je primijetiti da je razlika sve više pa se mogu izdvojiti definicije s manjim razlikama, primjerice definicija zbirne imenice (*nomina collectiva*): „Ime zbirajuće jest ono, koje u broju jednostrukom mloxtvo uzdarxi n.p. *puk, çetta, jatto* etc.“²⁰ te definicija participa: „Participium, illiti Dionstvo jest četvarti dio govo-

19 Za Marijanovića gramatika „jest zanat dobro latinski shtiti, razumiti, i govoriti“, (Marijanović, 1822., 1).

20 Marijanović definira zbirne imenice: „1. *Collectiva*, koja u broju jednostrukomu vishe zlamenuju n. p. *Gens* narod, *Populus* puk, *Grex* stado, *Exercitus* Vojska.“ (Marijanović, 1822., 3)

regna, koi ima kaxove, i vrimenta. Ima kaxove, jerbo svaki participio deklinase kako ime adjectivo. Ima vrimenta, jerbo svako participio ima svoje različito vrime²¹ i sl. Zatim se mogu posebno izdvojiti i definicije koje su u Rukopisu posve različite, npr. definicija pridjeva: „Ime Adjectivo illiti prilagajuche jest ono, koje pristoise stvarima plemenitima, kakvoche stvari tomači, i nemoxe samo stat u govoregnu brez imena substantivogh²², zatim definicija stupnjevanja (komparacije): „Comparagne jest prominivagne imena Adjectivogh po skalinim, illiti koraczima²³ te definicija glagola: „Riç jest trechi dio govoregna, koi promignujese po načinim, i vrimenim, i kipovim, a neima upadaka. Illiti: Riç jest oni dio govoregna, s'koimse kazuje, i govori, a nisctose neimenuje²⁴ ili definicija deponentnih glagola: „*Verbum Deponens* Riç deponenta, koja dovarshuje na *or* kako i riç tarpechia, al zlamegna neima tarpechegh, nego çineche, ol neutro, n.p. *Precor* molim, *gradi-or* odim. Ovake riçi zovu se Deponente, jerbosu ostavile glas passivi, kogasu pria imale²⁵.“ Razlike koje su se pokazale između Rukopisnih i Marijanovićevih definicija dodatno argumentiraju pretpostavku da autor Rukopisa nije fra Stjepan Marijanović.

2. Pitanje autorstva

Budući da Rukopis pokazuje veliku sličnost s gramatikom fra Stjepana Marijanovića, koji je napisao prvu tiskanu latinsku gramatiku današnje Franjevačke provincije Bosne Srebrene, javila se pretpostavka da je autor Rukopisa upravo fra Stjepan Marijanović. U prilog razjašnjenju

21 Marijanovićeva definicija participa: „Jest ona strana govorenja, koja koliko casus, toliko vrimenta imade. Zovese pàk Dionstvo zato, zashto od svoje vlastitosti neshto uzima od imena, a neshto od riçi.“ (Marijanović, 1822., 106)

22 Marijanović definira pridjev: „Jest ono, koje brez svoga substantiva u govorenju stajati nemoxe.“ (Marijanović, 1822., 25)

23 Za Marijanovića komparacija „jest prominjenje imena adjectivog priko svetriu plemena po uzvishenju, il ponixenju njegovu“ (Marijanović, 1822., 30).

24 Marijanovićeva definicija glagola: „Jest ona strana govorenja, koja pod istinitim vrimenom zlamenuje činjenje *actionem*, tarpljenje *passionem*, il bitje *esse*.“ (Marijanović, 1822., 47)

25 Marijanovićeva definicija deponentnih glagola: „*Deponens*,* koj dovarshuje na *or* i ima zlamenje activo, i neutro“ (Marijanović, 1822., 48) te u pozivnoj bilješci (označenoj zvjezdicom) dodaje: „Ideo dictum, quia deposuit significationem passivam“ (Marijanović, 1822., 48).

dvojbe oko autorstva iznosi se životopis fra Marijana Jakovljevića te se već navedena analiza Rukopisa rabi kao argument za tezu da Stjepan Marijanović nije autor ovoga Rukopisa i da među njegovom gramatikom i Rukopisom postoji neupitna međuovisnost.

2.1. Životopis fra Marijana Jakovljevića

Među franjevcima toga doba koji su aktivno djelovali u fojničkome samostanu ističe se fra Marijan Jakovljević stariji koji je neko vrijeme proveo u Fojnici kao profesor latinskoga jezika. Jakovljević je rođen u Banjoj Luci 16. travnja 1780. Godinu novicijata započinje 1796. u Kraljevoj Sutjesci. Retoriku, filozofiju i teologiju studira u Zagrebu i Italiji osam godina (u Barleti, Asizu, Jakinu i Napulju). Vraća se u Bosnu 1806. i četiri godine djeluje kao pastoralni radnik (Fojnica, Tuzla i Guča Gora). Godine 1810. dolazi u Fojnicu za učitelja samostanske mladeži, a od 1812. je *magister novitiorum*. Bio je tajnik biskupa Augustina Miletića (1813.-1825.), kustos Provincije (1817.-1820.), župnik na Kupresu (1825.-1827.) i u Gornjemu Skoplju (1827.-1836.), a poslije toga sve do smrti djelovao je u fojničkome samostanu.

Godine 1824. nosi u Rim izvješće biskupa Miletića o stanju katolika u apostolskome vikarijatu. Po završetku ponuđeno mu je dostojanstvo biskupa Sv. Sofije i apostolskoga namjesnika u Filipolju, ali je to odbio (usp. Kovačić, 1991., 159). Član je delegacije koja 1840. godine brani u Rimu prava Provincije od biskupa Rafaela Barišića. Kongregacija Propagande imenovala ga je 1825. godine za apostolskoga vikara u Bugarskoj, ali se ove časti i dužnosti morao odreći zbog slaba zdravlja. Kao skopaljski župnik doživio je 1834. godine velike nevolje zbog klevete da su skopaljski katolici ubili sina kadije Hadži-Hasana Prozoraka (usp. Kovačić, 1991., 159). Za svoje učenike napisao je kratka pravila krasopisa, pjesništva, govornišva, logike i filozofije te skripta iz dogmatike, moralne teologije, pastoralna i crkvenoga prava, koja su ostala u rukopisu u fojničkome samostanu. Također su mu u rukopisu ostali prijevodi asketskih razmatranja *Bogoljubna redovnička duhovna zabava* fra Gaspara de Monte Sancto, koja je 1865. prepisao fra Bono Perišić, te od istoga au-

tora *Bogoljubna promišljanja*. Od Bartula de Montea preveo je *Trideset i jedno bogoljubno promišljanje*. Posthumno su mu tiskane propovijedi (usp. Kovačić, 1991., 159). Umro je u 73. godini života u samostanu (10. prosinca 1853.).²⁶

2.2. Marijanović kao autor

Kako se može zaključiti iz njegova životopisa, Jakovljević je bio dovoljno kompetentan da bude autor latinske gramatike, tim više što je u novicijatu postojala praksa da predavači za učenike i studente sastavljaju svojevrzne priručnike kao alternativu teško dostupnim udžbenicima.²⁷ S druge pak strane, budući da je fra Stjepan Marijanović 1822. godine tiskao svoju poznatu gramatiku, koja se inače smatra jednom od boljih latinskih gramatika franjevac Bosne Srebrene, teško je vjerovati da bi Marijanović u gotovo isto vrijeme pisao dvije po mnogo čemu slične gramatike, čak namijenjene istomu razredu. Argument koji također isključuje Marijanovića kao autora Rukopisa, a s druge strane ponovno upućuje na Jakovljevića, usko je vezan za grafiju Rukopisa koja upućuje na nekoga tko je morao biti školovan u Italiji, a Marijanović je vrijeme između 1810. i 1817. proveo na školovanju u Mađarskoj, dok je u Rim putovao samo u dva navrata, i to kasnije, 1840. i 1842., kako bi branio prava Provincije u vrijeme Barišičeve afere. Osobito se to vidi po pisanju palatala koje autor Rukopisa dosljedno bilježi po „talijanskoj“ grafiji (npr. fonemi *lj* i *nj* kao *gl*, *gli*, *gn*), dok ih Marijanović piše onako kako se ti fonemi pišu i danas. Također postoji razlika (iako nije uvjetovana činjenicom da je Rukopis pisan prema „talijanskoj“ grafiji) pri pisanju slogotvornoga *r*. Marijanović se u svojoj gramatici uglavnom pridržavao precizno definiranih pravila pisanja koja su iznesena u predgovoru, dok autor Rukopisa ne piše po tim pravilima.

---

²⁶ Usp. Alilović, 1986., 52; Matković, 1896., 26-27; Batinić, 1913., 141; Jelenić, 1925., 125-129.

²⁷ „O. Marijan Jakovljević, Varcaranin. I ovaj je bio dostojanstven lik skromna redovnika i uzorna dušobrižnika, koji je proveo cijeli svoj život moleći i radeći. Duhom i stasom velik, neprestano je radio, da se mladež bolje naobrazi, uvezivao joj knjige i prepisivao učila, koja bi joj manjkala.“ (Batinić, 1913., 141)

Iako je analiza grafije pokazala da autor Rukopisa nije fra Stjepan Marijanović, pitanje autorstva Rukopisa i dalje ostaje otvoreno. Međutim vrlo je izgledno da je to mogao biti upravo Marijan Jakovljević, franjevac koji je inače dobar dio svoga radnog vijeka proveo u Fojnici (od 1810. do 1820. te ponovno od 1836. do smrti). Iz njegova je životopisa poznato da je za svoje učenike napisao kratka pravila krasopisa, pjesništva, govorništva, logike i filozofije te skripta iz dogmatike, moralne teologije, pastoralna i crkvenoga prava, koja su ostala u rukopisu u fojničkome samostanu, a osim toga nije zanemariva ni činjenica da je Jakovljević teologiju studirao u Italiji, jer se autor Rukopisa služio „talijanskom“ grafijom.

2.3. Vrijeme nastanka Rukopisa

Drugo važno pitanje vezano za Rukopis jest pitanje vremena njegova nastanka. Uz pretpostavku da je autor fra Marijan Jakovljević, prema njegovu životopisu razdoblje od 1810. do 1820., kada Jakovljević boravi u Fojnici kao učitelj samostanske mladeži, čini se najizglednijim za takvu spisateljsku djelatnost. S druge strane vrijeme između 1825. i 1836., kada je Jakovljević bio župnik na Kupresu (1825.-1827.) i Gornjemu Skoplju (1827.-1836.), trebalo bi isključiti zbog manjka slobodnoga vremena i obveza koje ta služba zahtijeva. Osim toga ostaje razdoblje između 1820. i 1825., kada Jakovljević nije imao drugih dužnosti osim tajničkih biskupu Miletiću. Analiza grafije Rukopisa, odnosno autorovo nepridržavanje Kujundžićevih pravopisnih uputa, upućuje da bi Rukopis trebao nastati prije izdavanja Marijanovićeve gramatike, dakle prije 1822. godine. Međutim to ne mora biti slučaj ako se uzme u obzir činjenica da se svijest o standardizaciji pravopisa hrvatskoga jezika tada još nije bila dovoljno razvila pa je Jakovljević kao autor mogao ne postupiti po Kujundžićevim pravilima zbog više razloga.²⁸ S druge strane činjenica da se u Rukopisu i u Marijanovićevoj gramatici nalaze čak identična poglavlja, uz analizu

²⁸ Teorija o grafiji Rukopisa kao nekome dokazu, odnosno pokazatelju u pitanju vremena nastanka i autorstva postaje još i problematičnija ako se u obzir uzme mogućnost da Rukopis nije Jakovljevićev autograf. Ta dvojba bit će kvalitetno riješena samo usporedbom neupitnoga Jakovljevićeva teksta s ovim Rukopisom.

gramatičke terminologije i kategorijalnih definicija, upućuje na to da je autor Rukopisa mogao poznavati Marijanovićevu gramatiku (ili tiskanu ili u rukopisu), odnosno da je Marijanović prije pisanja svoje gramatike mogao poznavati ovaj Rukopis. U svakome slučaju ostaje neupitna njihova međusobna tijesna ovisnost.

Zaključak

Analiza Rukopisa (uz njegov odnos s Marijanovićevom gramatikom) ukazala je na više činjenica. Kao prvo, ovaj je Rukopis tipičan proizvod svoga doba – ne bismo ga mogli nazvati ni gramatikom ni priručnikom u današnjemu smislu riječi, ali on je svoju svrhu svakako ispunio, i to kao svojevrsni „memento“ latinskoga jezika učenicima početnicima, u vremenu kada su knjige i udžbenici predstavljali pravu rijetkost. Dvojba oko autorstva Rukopisa i vremena nastanka ostala je otvorena, ali barem se sljedeće može zaključiti: 1. autor Rukopisa nije fra Stjepan Marijanović, što je pokazala analiza grafije i određenih definicija; 2. između Rukopisa i Marijanovićeve gramatike svakako postoji neka međuovisnost (sudeći po nekim identičnim dijelovima teksta); 3. vrijeme nastanka ovisi o pitanju autorstva, ali zasada je vjerojatnije da je nastao nakon Marijanovićeve gramatike: utvrđenu međuovisnost zasada je logičnije tumačiti time što se autor Rukopisa poslužio Marijanovićevom gramatikom jer bi obrnuto bilo nelogično s obzirom na veću kvalitetu i opseg Marijanovićeve gramatike. Međutim ne može biti isključena ni mogućnost da se Marijanović u početku pisanja svoje gramatike poslužio Rukopisom na koji je zatim nadgradio vlastiti opširniji i obuhvatniji gramatički sustav (temeljen na Grigelyjevu modelu).

Što se metode izlaganja i tumačenja latinske gramatike tiče, za Rukopis (kao i za ostale gramatike franjevac Bosne Srebrene) svojstveno je prevođenje nazivlja na hrvatski jezik, dijaloški oblik, osam „dilova govorenja“, sintaksa na razini izraza te navođenje mnoštva latinskih riječi s prijevodom na hrvatski. Ta svojstva nisu zaživjele u praksi, ali su upravo one dio razvojnoga puta gramatičke misli u Hrvata i svijesti o jeziku kao fenomenu. Rukopis također donosi informacije o razvoju hrvatske gra-

matičke terminologije nudeći zanimljiva grafijska rješenja i pokušavajući još neizgrađenim jezikom definirati apstraktne gramatičke kategorije. Naposljetku, eventualno objavljivanje ovoga Rukopisa upotpunit će i proširiti povijesne preglede književno-znanstvenoga rada franjevacu u Bosni.

Literatura

- ALILOVIĆ, IVAN (1986.) *Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine do god. 1918.*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- ALVARES, EMMANUEL (1746.) *De constructione octo partium orationis libri duo, in usum mediae et supremae grammatices classium. Cum permissu Superiorum*, Zagrabiae: Typis et sumptibus Joannis Baptistae Weitz incltyi Regni Croatiae typographi.
- BABIĆ, TOMA (1745.) *Prima gramaticae institutio pro tyronibus Ill-yriscis accomodata a p. f. Thoma Babych a Velim. In hac secunda impressione clarior et diffusior*, Venetiis: Apud Josephum Corona.
- BALTIĆ, JAKO (1991.) *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni 1754-1882*, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Andrija Zirdum, Sarajevo: Veselin Masleša.
- BATINIĆ, MIJO VJENCESLAV (1913.) *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV.-XX.*, Zagreb: Tiskara i litografija C. Albrechta.
- BILIĆ, LUCIANA (2009.) „Odnos Jakovljevićeve i Šitovićeve gramatike“, *Zbornik o Lovri Šitoviću*, ur. Pavao Knezović, Knjižnica Tihi pregaoci, knj. 7, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 173-185.
- DUKAT, VLADOJE (1908.) „Hrvatske prerade Grigelyjevih ‘Institutiones Grammaticae’“, *Rad JAZU – Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički*, knj. 69., Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1-100.
- GORTAN, VELJKO – GORSKI, OTON – PAUŠ, PAVAO (2005.) *Latinska gramatika*, 12. izdanje, Zagreb: Školska knjiga.

- GRIGELY, JOZSEF (1808.) *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, Budaë.
- HRKAĆ, SERAFIN (2001.) „Latinska gramatika – Fojnički rukopis“, *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini - jučer i danas*, ur. Šimun Musa, Mostar: Institut za hrvatski jezik, književnost i povijest, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Mostaru, 171-225.
- JELENIĆ, JULIJAN (1912.) *Kultura i bosanski franjevci*, I. sv., Sarajevo: Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz.
- JELENIĆ, JULIJAN (1925.) *Bio-bibliografija franjevaca Bosne Srebreničke I.*, Zagreb: Nadbiskupska tiskara.
- JURIC, ŠIME (1971.) *Croatiae scriptores Latini recentioris aetatis. Opera scriptorum Latinorum natione Croatarum usque ad annum MDCCCXLIII typis edit Bibliographiae fundamenta*, Zagrabiae.
- JURIN, JOSIP (1793.) *Grammatica Illyricae juventuti Latino, Italoquae sermone instruendae accomodata studio ac labore patris Josephi Giurini Venetiis MDCCXCIII*, Apud Andream Santini.
- KAŠIĆ, BARTUL (1604. [2005.]) *Institutiones linguae Illyricae*, 2. kritičko izdanje priredio, preveo i komentirao Zvonko Pandžić, uz uvodnu studiju: „Semantika tradicionalne gramatike – The Semantics of Traditional Grammar“, 14-188), Zagreb – Mostar: Naklada Tusculum.
- KOVAČIĆ, ANTO SLAVKO (1991.) *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrenice*, Svjetlost, Sarajevo.
- KRALJEVIĆ, ANĐEO (1863.) *Grammatica Latino-Illyrica. Sabrao i protomačio [sic!] fra Angeo Kraljević za mladež Ercegovačku*, u Rimu tiskom skupa razširenja viere MDCCCLXIII.
- MARETIĆ, TOMO (1932.) „Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije XVII, XVIII i XIX vijeka“, *Rad JAZU*, knj. 243, Zagreb, 13-90.

-
- MARIJANOVIĆ, STJEPAN (1822.) *Institutiones grammaticae latinae idiomae illyrico propositae ac ad usum iuventutis Provinciae Bosnae Argentinae compilatae*, Split.
  - MARIJANOVIĆ, STJEPAN (1823.) *Syntaxis linguae Latinae iuventuti Provinciae Bosnae Argentinae accommodata studio et opera p. Stephani Marianovich eiusdem Provinciae alumni pro III. classe*. Venetiis 1832. Apud Andream filiumque Santini.
  - MATKOVIĆ, JAKO (1896.) *Bibliografija franjevača bosanskih: Tiškane knjige*, Sarajevo: Zemaljska štamparija.
  - PAVIĆ, STJEPAN (1983.) „Pregled latinskih gramatika bosanskih franjevača“, *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882-1982*, Visoko, 78-98.
  - PRANJKOVIĆ, IVO (1985.) „Gramatika Matije Antuna Relkovića“, *Croatica*, XVI/22/23, Zagreb, 97-117.
  - PRANJKOVIĆ, IVO (2000.) *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Zagreb: Matica hrvatska.
  - SIMEON, RIKARD (1969.) *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, sv. I i II, Zagreb: Matica hrvatska.